

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ AGENTLIYI

MİRAS
Mədəni İrsin Üyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

mədəni irs ustad məktəbi

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ

BAKİ - 2025

Kitabın məzmunu “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Xəlilli, Fariz. (Hazırlayan). (2025). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. Bakı: Xan.

16-25 iyul 2025-ci il tarixlərində “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi ilk dərslərinə başlamışdır. Dərslər müxtəlif mədəni irs mövzularında olub, Azərbaycan, Türkiyə, İtaliya irs mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Təlimçilərin mühazirələri tədris vəsaiti şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Rəyçilər: Prof.Dr. Kübra Əliyeva

Prof.Dr. Şikar Qasımov

Tərcümə: Fariz Xəlilli

Dizayn: İntiqam Məhəmmədli

Koordinator: Məleykə Hüseynova

Fotolar: Nicat Nağızadə, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova, Fidan Xəlilli, Fərid Xəlilli

ISBN: 978-9952-8561-2-5

© “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2025

MÜNDƏRİCAT

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev - MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ VƏ YA MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRIORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	6
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006	
Prof.Dr. Luici Skrinzi - ZƏRGƏRPALAN HAMAMI: BEYNƏLXALQ TƏDQIQAT VƏ KONSERVASIYA MİSSİYASI.....	18
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1018	
Dr. Fariz Xəlilli - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQIQATLAR	25
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025	
Məleykə Hüseynova - MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏNZİMETMƏ	43
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1043	
Dos.Dr. Günel Seyidəhmədli - AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI.....	65
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065	
Prof.Dr. Şikar Qasımov - AZƏRBAYCANIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN YUNESKO-DAKI YERİ.....	87
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1087	
Dos.Dr. Pərvin Ahançı - TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI	103
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103	
Dos.Dr. Həbibə Əliyeva - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ EPİQRAFİK TƏDQIQATLAR	129
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1129	
Dr. Şəhla Xəlilli - DÜNYA YADDAŞI: ƏLYAZMA İRSİ	142
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1142	
Dr. Nəzmin Cəfərova - MUZEYLƏR MƏDƏNİ İRSİN KEŞİYİNDƏ.....	154
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1154	
Gülşən Hüseynova - FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ.....	185
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1185	
Arzu Həsənlı - MƏDƏNİ İRSİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ.....	205
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1205	
Aidə Məlikova - MƏDƏNİ İRS TURİZMİ	211
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211	
Prof.Dr. Zəhidə Məmmədova, Dos.Dr. Məhəmməd Nurməmmədov - MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI.....	224
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224	
Cəlaləddin Küçük, Nədirə Mınə Yar - BƏRPA VƏ KONSERVASIYADA MATERİALLAR.....	246
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1246	
Əfqan Quliyev - BƏRPA LAYİHƏLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ UĞURLU TƏCRÜBƏLƏR.....	259
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1259	
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova - Bakı şəhəri Yasamal rayonu Həmidəğa Hüseynzadə küçəsində yerləşən Hamam binası daxilində və ətrafında konservasiya və təmizləmə işləri çərçivəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların HESABATI.....	263
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1248	

AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI

Günəl Seyidəhmədli

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi Qoruqları İdarəetmə Mərkəzi

<https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065>

Giriş. Azərbaycan çoxəsrlik tarixə və zəngin mədəni irsə malik bir ölkə kimi öz ərazisində yerləşən maddi-mədəniyyət abidələrinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Bu məqsədlə yaradılmış tarix-mədəniyyət qoruqları həm ölkənin qədimliyini, həm də müxtəlif dövrlərə məxsus mədəniyyət qatlarını özündə əks etdirən əvəzsiz məkanlardır. Onlar Azərbaycanın milli-mədəni kimliyinin canlı şahidləri olmaqla yanaşı, həm də elmi tədqiqat və turizm baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tarix-mədəniyyət qoruqları, adətən, bir və ya bir neçə abidənin, eləcə də tarixi mühitin bütövlüyünü qorumaq məqsədi ilə xüsusi status verilmiş ərazilərdir. Bu qoruqlarda həm arxeoloji, həm memarlıq, həm də etnoqrafik baxımdan əhəmiyyətli nümunələr yerləşir. Qoruqların yaradılması və idarə olunması sahəsində dövlətin siyasəti, mühafizə tədbirləri, hüquqi-normativ aktlar və mütəxəssislərin fəaliyyəti mühüm rol oynayır.

Bu tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasında mövcud olan əsas tarix-mədəniyyət qoruqları öyrəniləcək, onların yaranma tarixi, hüquqi statusu, tərkibindəki abidələrin xüsusiyyətləri, qorunma vəziyyəti, pasportlaşdırılması və s. məsələlər təhlil ediləcəkdir. Bununla yanaşı, qoruqların qarşılaşdığı əsas problemlər və onların aradan qaldırılması yolları da müzakirə olunacaqdır. İşin məqsədi həm elmi, həm də praktiki baxımdan bu sahədə ümumi təsəvvür yaratmaq, maarifləndirmə və elmi əsaslandırmağa töhfə verməkdir.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarının yaradılma məqsədləri. Tarix-mədəniyyət qoruqları milli və ümumbəşəri ortaqlar mədəni irsin qorunması, tədqiqi və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədi ilə yaradılmış xüsusi ərazilər və obyektlərdir. Onların yaradılmasının əsas məqsədləri aşağıdakı kimi daha geniş şəkildə şərh olunur:

1. Mədəni və tarixi irsin qorunması: Tarix-mədəniyyət qoruqları əsasən qədim dövrlərə aid maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin, memarlıq abidələrinin, arxeoloji tapıntıların, etnoqrafik obyektlərin, yaşayış məskənlərinin, tikililərin və tarixi yerlərin fiziki mühafizəsini təmin edir. Onlar bu irsin məhv olmaması, dəyişməməsi və zədələnməməsi üçün xüsusi statusa malikdirlər və həmçinin tarixi mənzərə və ətraf mühiti qorumaqla, abidələrin orijinal vəziyyətinin saxlanmasına kömək edirlər. Məqsəd odur ki, zamanla, insan amilindən və təbii təsirlərdən yaranan dağıntılar minimuma endirilsin və irs öz həqiqi formasını itirməsin.

2. Elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin aparılması: Qoruqlar elmi tədqiqatların aparılması üçün baza rolunu oynayır. Qoruqlar, tarix, arxeologiya, memarlıq, etnoqrafiya, antropologiya və digər sahələr üzrə elmi tədqiqatların aparılması üçün əvəzsiz sahə təmin edir və biliklərə yiyələnir. Burada aparılan sistemli qazıntılar, sənətkarlıq nümunələrinin öyrənilməsi və arxiv işləri nəticəsində tarixi proseslərin dəqiq tədqiqi mümkün olur. Bu elmi fəaliyyətlər həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətin zənginləşdirilməsinə töhfə verir.

3. Milli kimliyin və mədəniyyətin təşviqi: Tarix-mədəniyyət qoruqları milli mənsubiyyətin, ölkənin milli-mədəni kimliyinin, adət-ənənələrin, sənət və memarlıq üslublarının qorunması və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar xalqların keçmişini, tarixi inkişafını və mədəniyyətinin əsas elementlərini, sənətini və adətlərini yaşatmaq, tanımaq və qorumaq üçün mərkəzdir. Bu qoruqlar eyni zamanda xalqlar arasında mədəni dialoqun formalaşmasına da təkan verir.

4. Turizm və təhsil məqsədləri: Tarix-mədəniyyət qoruqları turizm üçün cəlbedici məkanlardır. Qoruqlar turizmin inkişafına xidmət edir, həm yerli, həm də xarici ziyarətçilər üçün mədəniyyət və tarix haqqında maarifləndirici məkanlar təşkil edir. Eyni zamanda, təhsil müəssisələri üçün təcrübə sahəsi yaradır. Bu qoruqların təşviqi yerli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir, yeni iş yerləri yaradılır və regional inkişaf təmin olunur. Turizm vasitəsilə əldə olunan gəlirlər qoruqların qorunması və bərpaasına yönəldilir.

5. Tədris və maarifləndirmə: Qoruqlar elmi-tədris fəaliyyətləri üçün geniş imkanlar yaradır. Onlarda keçirilən ekskursiyalar, seminarlar, mədəni tədbirlər vasitəsilə gənc nəslin tarix və mədəniyyətə marağı artırılır. Məktəblilərdən tutmuş universitet tələbələrinə qədər müxtəlif təbəqələr bu yerlərdə tarix və sənət nümunələri ilə birbaşa tanış olur, praktik biliklər əldə edir.

6. Tarixi-mədəni mühitin bütövlüyünün qorunması: Qoruqlar yalnız tək-tək abidələri deyil, onların yerləşdiyi tarixi və təbii mühiti, mənzərəni və şəhərsalma strukturlarını da qorumaq üçün yaradılır, landşaftları və ekologiyanı qoruyur. Bu, mədəni irsin daha geniş kontekstdə saxlanılmasını təmin edir.

7. Beynəlxalq əməkdaşlıq və mədəniyyətlərarası dialoq: Tarix-mədəniyyət qoruqları UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzindədir. Bu qoruqlar vasitəsilə ölkələr arasında mədəniyyət mübadiləsi və əməkdaşlıq inkişaf etdirilir, dünya mədəni irsinə töhfələr verilir. Onların qorunması bəşəriyyətin ümumi məsuliyyətidir və qoruqlar bu vəzifənin icrasında mühüm platformadır.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarının hüquqi statusu. Tarix-mədəniyyət qoruqları xüsusi hüquqi statusa malikdirlər ki, bu da onların qorunması, idarə olunması və istifadəsi ilə bağlı hüquq və vəzifələri müəyyən edir. Hüquqi status qoruqların dövlət tərəfindən tanınması və mühafizəsi üçün əsasdır və onların fəaliyyəti qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

1. Qoruq anlayışı və hüquqi əsaslar: Tarix-mədəniyyət qoruğu - mədəniyyətin, tarix və memarlıq irsinin, həmçinin müəyyən bir dövrə və etnik mədəniyyətə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin qorunması və tədqiqi məqsədilə dövlət tərəfindən xüsusi mühafizə altına alınmış ərazi və ya kompleks obyektlər toplusudur. Bu anlayış yalnız abidə ilə məhdudlaşmır, əksinə, həmin abidənin yerləşdiyi məkanın təbii və sosial mühitini də əhatə edir. Bu status qoruqların dağıdılmasını, dəyişdirilməsini və ya məqsədindən kənar istifadəsini məhdudlaşdırır və yalnız müəyyən hallarda xüsusi icazə ilə mümkün edir.

2. Hüquqi çərçivə: Azərbaycan Respublikasında tarix-mədəniyyət qoruqlarının yaradılması və idarə olunması aşağıdakı qanunvericilik aktlarına əsaslanır və müəyyən olunur:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ümumi hüquqi baza kimi mədəniyyət və irsin qorunmasına dair ümumi prinsipləri müəyyən edir.

- “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (2012);

- “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanun (1998);

- “Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin dövlət qeydiyyatı və mühafizəsi” haqqında normativ sənədlər;

- Dövlət Qoruqlarının yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı digər normativ aktlar - Nazirlər Kabinetinin qərarları, Mədəniyyət Nazirliyinin və Dövlət Turizm Agentliyinin qaydaları və göstərişləri.

Bu hüquqi baza tarix-mədəniyyət qoruqlarının statusunu müəyyən edir, onların mühafizəsi, bərpası, elmi tədqiqi və istifadəsi qaydalarını tənzimləyir. Eyni zamanda, qoruqlarda hər hansı tikinti işlərinin aparılması ciddi şəkildə məhdudlaşdırılır və xüsusi icazələrə tabe tutulur.

3. Qoruq statusunun verilməsi: Qoruq statusu bir və ya bir neçə mədəni abidənin, onların ətraf mühitinin və ya bütöv bir tarixi məkanın mədəni-tarixi baxımdan əhəmiyyətinə görə verilir. Bu statusu yalnız dövlət müəyyən edir və onun dəyişdirilməsi və ya ləğvi də yalnız dövlət orqanlarının səlahiyyətindədir. Bəzən qoruq ərazisində həm UNESCO Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmiş abidələr, həm də milli əhəmiyyətli abidələr birgə mühafizə olunur.

4. Qoruqların dövlət qeydiyyatı: Tarix-mədəniyyət qoruqları rəsmi dövlət qeydiyyatına alınır. Qeydiyyat prosesində qoruğun sərhədləri, tərkibindəki abidələr, mühafizə zonaları və digər xüsusiyyətlər sənədləşdirilir. Dövlət qeydiyyatı qoruğun hüquqi statusunun rəsmi tanınmasıdır və onun qorunmasına dövlət təminat verir.

5. Hüquqi rejim və məhdudiyyətlər: Qoruqların fəaliyyətinə aid olan hüquqi rejim aşağıdakı əsas məhdudiyyətləri əhatə edir:

- Qoruq ərazisində tikinti, abadlıq, təmir və digər işlər yalnız xüsusi icazə əsasında aparıla bilər.
- Hər hansı fəaliyyətin qoruğun təbii və mədəni mühitinə zərər verməsi qadağandır.
- Qoruq ərazisində arxeoloji qazıntılar yalnız dövlət və ya akkreditə olunmuş elmi müəssisələrin iştirakı ilə həyata keçirilə bilər.
- İctimaiyyət üçün müəyyən edilmiş qaydalar mövcuddur və ziyarətçilərin qoruqda davranışı tənzimlənir.

6. İdarəetmə orqanları və məsuliyyət: Qoruqların idarə olunması Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir. Onlar qoruqların qorunması, bərpası, elmi-tədqiqat işləri və turizm potensialının inkişafı üçün məsuliyyət daşıyırlar. Qoruqların mühafizəsində hüquq-mühafizə orqanlarının da rolu vardır.

7. Hüquqi məsuliyyət: Qanunvericilik qoruqların qorunmaması, məhv edilməsi və ya zədələnməsi hallarında hüquqi məsuliyyəti nəzərdə tutur. Məsul şəxslər inzibati, cinayət və ya iqtisadi məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarının qorunma prinsipləri. Tarix-mədəniyyət qoruqlarının qoruma fəaliyyəti mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu proses zamanı bir neçə əsas prinsipə riayət olunması zəruridir ki, abidələrin, onların yerləşdiyi mühitin və mədəni irsin bütövlüyü qorunsun və gələcək nəsillərə sağlam şəkildə çatdırılsın.

- Orijinallığın və tarixiliyin qorunması. Qoruqlarda yerləşən abidələrin və materialların mümkün qədər ilkin vəziyyətinin qorunması əsas şərtidir. Qorunma işləri zamanı orijinal tikinti materialları, tikinti texnikaları və sənətkarlıq nümunələri və əcnəbləri mümkün qədər saxlanmalı, hər hansı bərpa və təmir işləri tarixi həqiqətə uyğun aparılmalıdır.
- Kompleks və sistemli yanaşma. Tarix-mədəniyyət qoruqlarının qorunmasında abidə və

onun yerləşdiyi ətraf mühit bütövlükdə nəzərə alınmalıdır. Bu, təkcə tikilini yox, həm də onun yerləşdiyi mənzərəni, şəhərsalma quruluşunu və təbii mühiti əhatə edir.

- Davamlı qorunma (konservasiya). Abidələrin uzunmüddətli qorunması üçün profilaktik tədbirlər mühüm rol oynayır. Bu prinsiplə abidələrin dağıdıcı təsirlərdən qorunması, onların vəziyyətinin daimi monitorinqi və vaxtında müdaxilə təmin edilir.
- Elmi-tədqiqat əsaslı qorunma. Qoruma işləri mütəxəssislərin elmi əsaslarla hazırladığı layihələrə və metodologiyalara uyğun aparılmalıdır. Arxeoloji qazıntılar, konservasiya və bərpa işləri peşəkarlar tərəfindən, ən son texnologiya və metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilməlidir.
- Hüquqi və ictimai mühafizə. Qoruqların qorunması dövlət qanunvericiliyi ilə təmin edilməli, ictimaiyyətin bu işdə iştirakı təşviq edilməlidir. İnsanların maarifləndirilməsi, qoruqların əhəmiyyətinin tanıtılması və onları ziyarət edənlərin məsuliyyətli davranışı qorunmanın ayrılmaz hissəsidir.
- Ekoloji və mədəni ətraf mühitin qorunması. Abidələrin yerləşdiyi təbii mühit, landşaft, ekosistem qorunmalıdır. Təbiət və mədəniyyət arasında balans təmin edilməli, qoruqların ətrafında ekoloji təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir.
- Davamlı inkişaf və istifadə prinsipi. Qoruqlar təkcə qorunmaq üçün deyil, həm də maarifləndirmə, turizm və mədəni həyat üçün istifadə olunur. Buna görə qoruma işləri onların sosial və iqtisadi funksiyalarına uyğun aparılmalı, eyni zamanda abidələrin zədələnməsinə yol verilməməlidir.
- Beynəlxalq standartlara əsaslanma. Qoruqların qorunması UNESCO, ICOMOS və digər beynəlxalq təşkilatların standart və tövsiyələrinə uyğun həyata keçirilməlidir. Bu, qoruqların global mədəni irsə integrasiyasını və beynəlxalq əməkdaşlığı təmin edir.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarının təsnifatı. Azərbaycan Respublikasında tarix-mədəniyyət qoruqları müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər. Bu təsnifatlar onların funksional xüsusiyyətləri, məzmunu, mühafizə obyektlərinin xarakteri və elmi dəyərinə görə müəyyən olunur. Təsnifat elmi və inzibati məqsədlərlə aparılır və qoruqların idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Aşağıda tarix-mədəniyyət qoruqlarının əsas təsnifat meyarları verilmişdir:

1. Abidələrin növünə görə təsnifatı. Bu təsnifat qoruğun tərkibindəki abidələrin xarakterinə əsaslanır:

- Tarix-memarlıq qoruqları. Bu kateqoriyaya əsasən memarlıq abidələri (qədim şəhər hissələri, memarlıq kompleksləri, saraylar, dini tikililər, qala və şəhər divarları, yaşayış evləri və karvansaralar kimi memarlıq obyektlərini əhatə edir) və onların yerləşdiyi tarixi məkanlar daxildir. İçərişəhər, Şəki şəhərinin tarixi hissəsi, Ordubad, Lahıc, Basqal və digər bu qəbildən olan ərazilər tarix-memarlıq qoruqları sırasına daxildir. Bu qoruqlarda əsas diqqət memarlıq üslublarının qorunmasına və tarixi şəhərsalma strukturunun saxlanılmasına yönəldilir.

- Arxeoloji qoruqlar. Bu tip qoruqlarda arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış yaşayış məskənləri, nekropollar, qalalar, mədəni təbəqələr, kurqanlar, mağara düşərgələri və s. yerləşir. Qobustan qoruğu, Azıx və Tağlar mağaraları, Kültəpə, Qaraköpəktəpə və s. bu qrupda yer alır. Arxeoloji qoruqlar həm elmi tədqiqatlar, həm də maarifləndirici turizm üçün əlverişlidir.

- Təbiət-mədəniyyət qoruqları. Bu qoruqlar həm təbiət, həm də mədəni irs nümunələrini əhatə edir. Onlar çox vaxt tarixi və təbii mühitin birgə qorunmasını nəzərdə tutur. Yanardağ, Atəşgah və Tuğ Dövlət Tarix-Memarlıq və Təbiət Qoruğu bu növün nümunəsidir. Bu tip qoruqlarda ekologiya və mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır.

- Kompleks qoruqlar. Bu tip qoruqlarda bir neçə sahənin - memarlıq, arxeologiya, etnoqrafiya və təbiətin birgə qorunması həyata keçirilir. Belə qoruqlarda çoxşaxəli tədqiqatlar aparılır və turizm baxımından da geniş imkanlar mövcuddur.

- Etnoqrafik və mədəni landşaft qoruqları. Ənənəvi yaşayış tərzini, məişət və sənətkarlıq ənənələrini, xalq memarlığını və folklor mühitini yaşadan ərazilərdir. Nümunələr: Lahıc, Basqal, Ordubad və Quba ətrafı kəndlər.

- Tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə bağlı qoruqlar. Məşhur tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti və ya əlamətdar hadisələrlə bağlı yerlər qorunur. Nümunələr: Naxçıvandakı Möminə xatın türbəsi ətrafı, Şuşa qoruğu, Tuğ qoruğunda Dizaq Məliklərinin kompleksi.

2. Ərazinin və əhatə dairəsinin ölçüsünə görə təsnifatı. Qoruqların böyüklüyü və əhatə etdiyi ərazilərin xarakterinə görə də bölünməsi mümkündür:

- Şəhər miqyaslı qoruqlar: bütöv bir şəhər və ya şəhərsalma quruluşu mühafizə olunur (məsələn, Şəki, İçərişəhər).

- Kompleks qoruqlar: bir neçə tip irs nümunəsini əhatə edən geniş ərazilərdir (məsələn, Qobustan həm arxeoloji, həm də təbii mühitə malikdir).

- Nöqtəvi (lokal) qoruqlar: yalnız bir abidə və ya onun ətrafı mühafizə olunur (məsələn, Diri Baba türbəsi).

3. Funksional məqsədinə görə təsnifat. Qoruqların funksiyası onların idarəetmə, istifadə və tədqiqat məqsədlərinə əsasən müəyyən edilir:

- Elmi-tədqiqat qoruqları: əsas məqsəd arxeoloji və memarlıq tədqiqatlarının aparılmasıdır.

- Turist və maarifləndirici qoruqlar: geniş ictimaiyyət üçün açıq, mədəni turizmin inkişafına xidmət edir.

- Ekoloji-mədəni qoruqlar: həm təbii, həm də mədəni irsi birgə qoruyur (məsələn, Yanardağ və Atəşgah).

4. Hüquqi statusuna görə təsnifat. Qoruqların dövlət tərəfindən tanınması və qorunması səviyyəsinə əsasən:

- Milli səviyyəli qoruqlar: Azərbaycan Respublikası tərəfindən mühafizəyə alınmış və dövlət qeydiyyatına düşmüş qoruqlardır.

- Beynəlxalq statuslu qoruqlar: UNESCO Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilən və ya beynəlxalq konvensiyalarla qorunan qoruqlardır. Nümunə: İçərişəhər, Qobustan, Şəki Xan Sarayı ilə birlikdə şəhərin tarixi hissəsi.

Bu təsnifatlar tarix-mədəniyyət qoruqlarının sistemli şəkildə idarə olunması, qorunması və istifadəsi üçün zəruridir. Hər bir qoruq onun aid olduğu kateqoriyaya görə xüsusi mühafizə rejiminə malikdir və bu da onun qorunma metodologiyasına birbaşa təsir edir.

Qoruqlarda tarixi abidələrin növləri və əhəmiyyəti. Tarix-mədəniyyət qoruqları müxtəlif tipli tarixi abidələrin qorunduğu, onların elmi, estetik, memarlıq və mədəni dəyərinin saxlandığı xüsusi ərazilərdir. Qoruqlarda yerləşən tarixi abidələr ölkənin keçmişini əks etdirən, xalqın mədəni kimliyini formalaşdıran və milli irsin təzahürü olan obyektlərdir. Bu abidələr həm müxtəlif dövrlərin maddi mədəniyyətini əks etdirir, həm də onların üzərində aparılan tədqiqatlar

vasitəsilə tarix yenidən öyrənilir.

1. Tarixi abidələrin növləri. Tarixi abidələr funksiyalarına, memarlıq xüsusiyyətlərinə və mən-sub olduqları dövrə görə aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

a) Memarlıq abidələri. Bu abidələr tarixi dövrlərə aid tikililər olub, həm ictimai, həm də şəx-si məqsədlərlə inşa edilmişdir. Onlar memarlıq üslubu, konstruktiv həlləri, material və bədii bəzək baxımından əhəmiyyətlidir:

- Saraylar və qəsrlər (məsələn, Şəki Xan Sarayı);
- Qala və istehkamlar (Şuşa qalası, Şəki qalası);
- Karvansaralar və bazar kompleksləri (Şəki Karvansarası);
- Hamamlar və mədrəsələr;
- Yaşayış evləri (Lahıdda və Ordubadda tipik xalq memarlığı nümunələri).

b) Dini abidələr. Dini ibadət yerləri və müqəddəs məkanlar, xalqın dini və mənəvi həyatını əks etdirən abidələrdir:

- Məscidlər (Şəki Cümə Məscidi, Gileyli Məscidi);
- Türbələr (Möminə Xatun, Pir-Hüseyn);
- Ziyarətgahlar və atəşpərəstlik ocaqları (Atəşgah).

c) Arxeoloji abidələr. Bu abidələr qədim yaşayış məskənləri, qəbiristanlıqlar, ibtidai dövrə və erkən sivilizasiyalara aid tikili və tapıntılardan ibarətdir:

- Mağaralar (Azıx, Tağlar);
- Qədim şəhər qalıqları (Qaraköpəktəpə, Kültəpə);
- Qobustan qayaüstü təsvirləri (petroqliflər);

d) Tarixi şəxsiyyətlərlə və hadisələrlə bağlı abidələr. Bunlara görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi məkanlar, döyüş və ya müqavimət hadisələrinin baş verdiyi yerlər daxildir:

- Ev muzeyləri və memorial komplekslər;
- Tarixi döyüş yerləri;
- Mədəniyyət xadimlərinə aid xatirə tikililəri.

2. Tarixi abidələrin əhəmiyyəti. Tarixi abidələr aşağıdakı səbəblərə görə milli bəşəri əhəmiyyət daşıyır:

a) Elmi və tarixi mənbə kimi. Abidələr təkcə maddi irs nümunəsi deyil, həm də dövrlərin sosial, iqtisadi, dini və mədəni həyatını öyrənmək üçün canlı mənbədir. Onların memarlıq üslubu, tikinti texnikası, bədii elementləri tarix elminin əsas informasiya mənbələrindəndir.

b) Milli kimlik və mədəni yaddaşın daşıyıcısı kimi. Tarixi abidələr xalqın yaddaşını qoruyan mərkəzlərdir. Onlar keçmişi bu günə daşıyır və milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xalqın öz köklərinə bağlı qalması və mədəni irsinə sahib çıxması üçün abidələrin qo-runması zəruridir.

c) Estetik və memarlıq dəyəri kimi. Bir çox tarixi abidələr təkcə tarixi baxımdan deyil, həm də bədii və memarlıq baxımından yüksək dəyəərə malikdir. Şəbəkə, naxış, kərpic mozaika, daş oyma, freska kimi elementlər memarlıq sənətinin zirvələrini təmsil edir.

d) Turizm və iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi. Tarixi abidələr turizm potensialını artırır. Xarici və yerli turistlər üçün cəlbedici olan bu obyektlər regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir, yeni iş yerləri yaradır və mədəni diplomatiyanın alətinə çevrilir.

e) Təhsil və maarifləndirmə vasitəsi kimi. Abidələr üzərində aparılan ekskursiyalar, elmi seminarlar, muzeyləşdirilmiş məkanlar gənc nəslin tarix və mədəniyyətlə tanış olmasına, vətənpərvərlik və mədəni irsə hörmət ruhunda tərbiyə olunmasına şərait yaradır.

Qoruda tarixi abidələrin qorunması və mühafizəsi. Tarix-mədəniyyət qoruqları ərazisində yerləşən abidələrin qorunması və mühafizəsi Azərbaycan Respublikasının mədəni irs siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu proses yalnız abidənin fiziki saxlanması ilə məhdudlaşmır, həm də onun tarixi, bədii, sosial və mənəvi dəyərinin bütöv şəkildə qorunmasını, ictimai istifadəsinin tənzimlənməsini və gələcək nəsillərə ötürülməsini nəzərdə tutur:

1. Qorunmanın hüquqi və normativ bazasının tətbiqi. Abidələrin qorunması ilk növbədə hüquqi çərçivədə təmin olunur. Bu işlər aşağıdakı sənədlər əsasında həyata keçirilir:

- “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanun (1998);
- “Mədəniyyət haqqında” Qanun;
- Nazirlər Kabinetinin qərarları və yerli icra hakimiyyətlərinin normativ aktları;
- UNESCO və ICOMOS-un beynəlxalq tövsiyə və standartları.

Bu sənədlər əsasında abidələrin mühafizə zonaları müəyyənləşdirilir, bərpa və rekonstruksiya işləri qaydaya salınır, pozulmaların qarşısını almaq üçün inzibati və hüquqi mexanizmlər tətbiq olunur.

2. Fiziki qoruma və texniki mühafizə. Tarixi abidələrin maddi vəziyyəti onları uzunömürlülüyünü birbaşa müəyyən edir. Bu səbəblə, aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- Abidələrin monitorinqi və texniki pasportlaşdırılması - abidənin daimi vəziyyət izləməsi, çatların, deformasiyaların, material itkilərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Bərpa və konservasiya işləri - yalnız ixtisaslaşmış restavratorlar və konservatorlar tərəfindən elmi əsaslarla, orijinal materiallara və texnologiyalara uyğun şəkildə aparılır;
- Qoruyucu infrastruktur - sərhədlərin fiziki mühafizəsi, müşahidə sistemləri, nəzarət-keçid məntəqələri və yangından mühafizə sistemləri quraşdırılır.

3. Mühafizə zonalarının təyini. Abidələrin yerləşdiyi ərazi müxtəlif mühafizə zonalarına bölünür:

- Birbaşa mühafizə zonası – abidənin ətrafı, heç bir tikinti və ya dəyişiklik icazə verilmir;
- Təsir zonası – abidəyə vizual, estetik və fiziki təsir göstərə biləcək sahələrdə ciddi planlaşdırma və nəzarət rejimi tətbiq olunur;
- İnkişaf zonası – abidənin təbliği, turizmi və xidmət strukturlarının inkişafı üçün nəzərdə tutulan sahələrdir.

4. İctimai maarifləndirmə və sosial qoruma. Abidələrin qorunmasında ictimaiyyətin rolu danılmazdır:

- Ekskursiyalar və tədbirlər vasitəsilə ictimaiyyət abidənin dəyəri və onun qorunma ehtiyacı haqqında məlumatlandırılır.
- Könüllülük və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı abidələrin təmizliyi, tanınması və hüquqi müdafiəsi üçün mühüm platforma yaradır.
- Yerli icmalarla əməkdaşlıq – qoruq ərazisində yaşayan əhali ilə qarşılıqlı anlaşma və maarifləndirmə yolu ilə abidələrin qorunması birgə məsuliyyətə çevrilir.

5. İnformasiya texnologiyalarının və rəqəmsallaşdırmanın rolu. Müasir dövrdə abidələrin qorunması üçün rəqəmsal texnologiyalar geniş tətbiq olunur:

- 3D skan və modelləmə, dronla monitoring, GIS sistemləri vasitəsilə abidələrin xəritələşdirilməsi və dəyişikliklərin izlənməsi mümkündür.
- Virtual realıq turları və rəqəmsal arxivlər abidələrin geniş auditoriya üçün əlçatanlığını təmin edir və onların real mühitdə degradasiyasının qarşısını almağa yardımçı olur.

6. Məsuliyyət və cəza mexanizmləri. Abidələrin zədələnməsi, qanunsuz müdaxilə və ya təhrif edilməsi hallarında qanunvericiliyə uyğun olaraq aşağıdakı cəza tədbirləri tətbiq olunur:

- İnzibati cərimələr
- Mülki məsuliyyət (kompensasiya)
- Ağır hallarda — cinayət məsuliyyəti.

Qanunsuz tikinti, qazıntı və dəyişikliklər həm fiziki şəxslərə, həm də hüquqi şəxslərə qarşı sanksiyalarla nəticələnir.

7. Qoruqların mərkəzləşdirilmiş idarəetməsi. Abidələrin qorunması təkcə texniki deyil, həm də idarəetmə məsələsidir. Qoruqlarda bu proses aşağıdakı orqanlar tərəfindən həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi;
- Dövlət Turizm Agentliyi;
- Qoruğun yerli idarəetmə strukturu və mühafizə xidmətləri.

Bu qurumlar abidələrin pasportlaşdırılması, bərpa planlarının hazırlanması, investisiyaların cəlbə, turizm və təhsil məqsədli proqramların tərtibi ilə məşğul olur.

Qoruqda tarixi abidələrin bərpası və konservasiyası. Tarixi abidələrin bərpası və konservasiyası tarix-mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biridir. Bu proseslər təkcə fiziki strukturun bərpasını deyil, həm də abidənin tarixi-estetik bütövlüyünün, funksional təyinatının və elmi-mədəni dəyərinin qorunmasını nəzərdə tutur.

Bərpa və konservasiya bir-birini tamamlayan, lakin ayrı məfhumlardır: konservasiya - abidənin cari vəziyyətini saxlamaq üçün müdaxiləsiz və ya minimal müdaxilə ilə həyata keçirilən tədbirlərdir, bərpa isə artıq zədələnmiş və ya itirilmiş elementlərin bərpasını, bəzən rekonstruksiyasını əhatə edir.

1. Bərpa və konservasiyanın əsas prinsipləri. Tarixi abidələrin bərpası və konservasiyası zamanı

beynəlxalq standartlara və elmi metodologiyaya əsaslanan prinsiplər tətbiq olunur:

- Orijinallığın qorunması prinsipi: Bərpa zamanı abidənin orijinal materialları və memarlıq üslubu saxlanılmalı, müasir əlavələr minimuma endirilməlidir.
- Reversibilik prinsipi: Tətbiq edilən müasir materiallar və texnologiyalar sonradan çıxarıla biləcək şəkildə olmalıdır.
- Müşahidəyə əsaslanan müdaxilə prinsipi: Əvvəlcə abidənin tarixi, texniki vəziyyəti və memarlıq xüsusiyyətləri araşdırılır, yalnız bundan sonra müdaxilə həyata keçirilir.
- Tarixi dövrlərin izlərinə hörmət prinsipi: Abidənin yalnız ilkin formasını deyil, müxtəlif dövrlərdə aldığı dəyişiklikləri də nəzərə almaq lazımdır.

2. Abidənin bərpasına hazırlıq mərhələsi. Bərpa işləri aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- Elmi-tarixi araşdırma: Arxiv sənədləri, fotoşəkillər, memarlıq planları, etnoqrafik və tarixi mənbələr toplanır.
- Texniki vəziyyətin qiymətləndirilməsi: Abidənin daşıyıcı strukturları, materialların möhkəmliyi, nəm, duzlaşma, çatlar və eroziya dərəcəsi araşdırılır.
- Bərpa layihəsinin hazırlanması: Yuxarıdakı məlumatlara əsasən, abidənin qorunması və bərpası üzrə elmi əsaslandırılmış layihə hazırlanır və aidiyyəti orqanlar tərəfindən təsdiqlənir.

3. Konservasiya tədbirləri. Konservasiya abidənin mövcud vəziyyətinin sabitləşdirilməsini və gələcək dağıntıların qarşısının alınmasını təmin edir. Əsas tədbirlər bunlardır:

- Materialların möhkəmləndirilməsi: daş, kərpic, ağac və digər materialların kimyəvi yollarla sabitləşdirilməsi.
- Mikroiklimin tənzimlənməsi: nəmişlik, temperatur və havalandırma şəraitinin nəzarətdə saxlanılması.
- Zərərvericilərlə mübarizə: bioloji korroziyanın (göbələk, küf, həşəratlar və s.) qarşısının alınması.

4. Bərpa tədbirləri. Bərpa prosesi abidənin əvvəlki formasının elmi əsaslarla yenidən qurulması deməkdir. Bu prosesə daxildir:

- Zədələnmiş elementlərin dəyişdirilməsi: tikinti materiallarının analoji və ya uyğun sintetik materiallarla əvəz edilməsi.
- İtirilmiş hissələrin rekonstruksiyası: tarixi foto və planlar əsasında bəzək və quruluş elementlərinin yenidən yaradılması.
- Memarlıq detalları və dekorativ bəzəklərin təmiri: freskalar, şəbəkələr, daş oyma, gips ornamentlər və s.

5. Müasir texnologiyaların tətbiqi. Müasir dövrdə rəqəmsal və elmi-texnoloji vasitələr bərpa işlərinin keyfiyyətini artırır:

- 3D lazer skanlama və fotogrammetriya: abidənin dəqiq ölçülərinin alınması və rəqəmsal arxivlərin yaradılması.

- Nanomateriallar və kimyəvi qoruyucu qatlar: materialın davamlılığını artırmaq üçün tətbiq edilir.
- Rəqəmsal rekonstruksiya və vizualizasiya: əvvəlki vəziyyətin kompüter modelləri əsasında təsəvvür olunması.

6. Bərpa və konservasiyada iştirak edən qurumlar. Azərbaycanda bu işlər əsasən aşağıdakı orqanlar və ixtisaslaşmış strukturlar tərəfindən həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi;
- Dövlət Turizm Agentliyi;
- Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti (elmi ekspertiza baxımından);
- “Azərbayca” Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu;
- UNESCO və ICOMOS üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq qurumları.

7. Bərpa və konservasiya işlərində qarşıya çıxan problemlər:

- Kadr çatışmazlığı: Peşəkar konservator və restavраторların azlığı;
- Maliyyə resurslarının məhdudluğu;
- Qeyri-elmi bərpa cəhdləri və yanlış rekonstruksiyalar;
- Bəzi yerlərdə bərpa adı ilə modernləşdirmə və tarixi obrazın pozulması.

Tarixi abidələrin bərpası və konservasiyası qoruqların əsas funksiyası olmaqla, milli mədəni irsin qorunmasında strateji rol oynayır. Bu sahədə uğur, yalnız elmi yanaşma, hüquqi baza və texniki biliklərlə deyil, həm də milli irsə olan ictimai münasibət və vətəndaş məsuliyyəti ilə bağlıdır.

Abidələrin pasportlaşdırılması. Abidələrin pasportlaşdırılması - onların tarixi, memarlıq və texniki xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə sənədləşdirilməsi və rəsmi qeydiyyatı alınması prosesidir. Bu, abidələrin elmi əsaslarla qorunması, bərpası və istifadəsi üçün ilkin və vacib mərhələdir. Pasportlaşdırma prosesi həm hüquqi statusun tanınması, həm də uzunmüddətli mühafizə və idarəetmə strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

1. Pasportlaşdırmanın məqsədi:

- Abidələrin rəsmi qeydiyyatının aparılması;
- Tarixi-memarlıq dəyərinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi;
- Mühafizə tədbirlərinin planlaşdırılması üçün məlumat bazasının formalaşdırılması;
- Bərpa və konservasiya işlərinə əsas yaradan sənədlərin hazırlanması;
- Qanunsuz dəyişikliklərin və dağıntıların qarşısının alınması.

2. Pasportlaşdırmanın hüquqi əsası:

- “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanun (1998);
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;

- Mədəniyyət Nazirliyinin müvafiq normativ sənədləri və təlimatları;

Bu sənədlərə əsasən, ölkə ərazisində yerləşən bütün dövlət mülkiyyətində olan daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri müvafiq dövlət qurumu tərəfindən pasportlaşdırılmalıdır.

3. Pasportun məzmunu:

Abidə pasportu onun kimliyini və vəziyyətini müəyyən edən əsas sənəddir. Aşağıdakı məlumatları əhatə edir:

a) İdentifikasiya məlumatları:

- Abidənin adı;
- Yerləşdiyi ünvan və coğrafi koordinatlar;
- Ərazi və inzibati mənsəbiyyəti;
- Dövlət qeydiyyat nömrəsi və qorunma statusu (yerli, milli, dünya əhəmiyyətli).

b) Tarixi-memarlıq məlumatları:

- Tikilmə tarixi və memarlıq üslubu;
- Tarixi və funksional təyinatı;
- Tikinti materialları və konstruktiv elementlər;
- Əsas memarlar, ustalar və ya sifarişçilər (əgər məlumdursa).

c) Texniki vəziyyəti:

- Hazırkı fiziki vəziyyət;
- Mümkün təhlükə mənbələri (zəlzələ, nəm, eroziya və s.);
- Əvvəlki bərpa və ya təmir işləri haqqında qeydlər.

d) Vizual materiallar:

- Plan və fasad çertyojları;
- Fotoşəkillər (ümumi görünüş, detallar, interyer və s.);
- Tarixi sənədlər və arxiv materialları (əgər varsa).

4. Pasportlaşdırma prosesi:

Abidənin pasportlaşdırılması mərhələli şəkildə həyata keçirilir:

- Abidənin ilkin identifikasiyası və təsnifatı;
- Yerlərdə müayinənin aparılması (ekspertiza, fotoşəkil, ölçü və çertyoj işləri);
- Tarixi və memarlıq məlumatlarının toplanması;
- Texniki hesabat və pasportun hazırlanması;
- Məlumatların mərkəzi elektron bazaya daxil edilməsi;
- Dövlət qeydiyyatına alınması və rəsmi reyestrə daxil olunması.

5. Pasportlaşdırmanın əhəmiyyəti:

- Qoruyq rejiminin tətbiqi üçün əsas yaradır;
- Abidənin hüquqi müdafiəsini təmin edir;
- Bərpa və konservasiya layihələrinin tərtibi üçün zəmin yaradır;
- Turizm, təhsil və maarifləndirmə məqsədli fəaliyyətlər üçün informativ baza yaradır;
- Mədəni irsin sistemləşdirilmiş şəkildə idarə olunmasına imkan verir.

6. Rəqəmsal pasportlaşdırma və çağdaş yanaşmalar:

Son illərdə abidələrin rəqəmsal pasportlaşdırılması sahəsində mühüm addımlar atılır. Yeni texnologiyalar bu prosesi daha dəqiq, sürətli və əlçatan edir:

- GIS xəritələşdirmə sistemləri ilə integrasiya;
- 3D modelləşdirmə və lazer skanlama;
- Elektron pasport bazaları və arxivlər;
- Mobil tətbiqlərlə sahədən birbaşa məlumat ötürülməsi.

7. Nümunə: Pasportlaşdırılmış abidələr:

- İçərişəhər (Bakı) – kompleks şəkildə pasportlaşdırılmış, UNESCO statuslu qoruyq;
- Şəki Xan Sarayı – plan, tarix, memarlıq bəzəkləri, foto və arxiv sənədlərlə sənədləşdirilib;
- Qobustan Qayaüstü Rəsmləri – arxeoloji və qrafik sənədlərlə pasportlaşdırılıb.

Abidələrin pasportlaşdırılması onların hüquqi və elmi qorunması üçün vacib prosedurdur. Bu sənədləşmə olmadan abidənin nə qorunması, nə bərpası, nə də ictimai istifadəsi sistemli şəkildə həyata keçirilə bilməz. Bu baxımdan pasportlaşdırma, mədəni irsin idarə olunmasında strateji əhəmiyyətə malikdir.

Qoruqların turizm məkanı kimi əhəmiyyəti. Tarix-mədəniyyət qoruqları yalnız mədəni irsin qorunması üçün deyil, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı baxımından əhəmiyyətli potensiala malik turizm məkanlarıdır. Qoruqlar turizmin mühüm komponenti olan mədəni turizmin əsas obyektlərini təşkil edir. Bu məkanlar vasitəsilə turistlər ölkənin tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini və etnoqrafiyasını birbaşa tanımaq imkanı əldə edirlər:

1. Qoruqların turizm baxımından cəlbediciliyi. Qoruqlar özündə müxtəlif dövrlərin memarlıq, arxeologiya, incəsənət və dini irsini ehtiva etdiyindən həm yerli, həm də xarici turistlər üçün böyük maraq kəsb edir. Onlar aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- Autentiklik və orijinallıq: Qoruqlarda yerləşən abidələr orijinal formalarını saxladığı üçün ziyarətçilər tarixlə “canlı təmas” qurmuş olur.
- Estetik dəyər: Tarixi abidələrin memarlıq və bədii təəcəssümü yüksək estetik təsir yaradır.
- Tarixi-mədəni təcrübə: Turistlər qədim yaşayış tərzini, adət-ənənələr, yerli sənətkarlıq və dini inanclarla tanış olur.

2. Qoruqların turizmə təsiri və funksiyaları:

a) Maarifləndirmə funksiyası. Qoruqlar turizm vasitəsilə insanlara öz tarixini, mədəniyyətini tanımaq imkanı verir. Onlar elmi biliklərin kütləviləşməsinə və tarix şüurunun formalaşmasına xidmət edir.

b) İqtisadi funksiyası. Turizm fəaliyyəti nəticəsində qoruq ərazilərində iş yerləri yaranır, sahibkarlıq inkişaf edir, xidmət sektoru canlanır. Qoruqların ətrafında yerləşən restoran, mehmanxana, bələdçi xidməti və suvenir satış məntəqələri regionun iqtisadiyyatına töhfə verir.

c) Mədəni diplomatiya və imic funksiyası. Qoruqlar ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınmasında, mədəni əlaqələrin qurulmasında və “yumşaq güc”ün formalaşmasında mühüm rol oynayır. UNESCO statuslu qoruqlar (məs., İçərişəhər, Şəki, Qobustan) Azərbaycan mədəniyyətinin dünya səviyyəsində tanınmasına şərait yaradır.

3. Mədəni turizmin inkişafına təsir edən amillər. Qoruqların effektiv turizm məkanına çevrilməsi üçün aşağıdakı şərtlər önəmlidir:

- Abidələrin bərpası və estetik vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;
- İnfrastrukturun inkişafı (yollar, dayanacaqlar, turist mərkəzləri, sanitariya xidmətləri);
- İnformasiya və yönləndirici sistemlərin qurulması (bələdçi lövhələri, audio-bələdçilər, çoxdillli məlumatlar);
- Peşəkar bələdçi və turizm kadrlarının hazırlanması;
- Multimedya və rəqəmsal təqdimatların təşkili (virtual turlar, interaktiv sərgilər).

4. Azərbaycanda qoruqların turizm potensialı. Azərbaycanın bir çox tarix-mədəniyyət qoruqları turizm baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Məsələn:

- İçərişəhər (Bakı) - UNESCO Siyahısına daxil edilib, muzeylər, kafe və sənətkarlıq dükənləri ilə zəngindir.
- Qobustan qoruğu – qayaüstü rəsmlər, interaktiv muzey və landşaft turizmi imkanları.
- Şəki şəhərinin tarixi hissəsi və Xan Sarayı – memarlıq, sənətkarlıq, gastronomiya turizmi.
- Lahıc qoruğu – xalq sənətkarlığı, misgərlik, etnoqrafik turizm.
- Şuşa və Tuğ qoruqları – Qarabağ irsinin bərpası və yeni turizm marşrutlarının yaradılması perspektivləri.

5. Qoruq turizmi ilə bağlı problemlər və çağırışlar:

- Bəzi qoruqlarda infrastrukturun zəifliyi;
- Abidələrin tam bərpa olunmaması və konservasiyanın gecikməsi;
- Turist axını ilə tarixi mühitin zədələnməsi riski;
- İxtisaslaşmış kadr çatışmazlığı (turizm bələdçiləri, konservatorlar);
- Maarifləndirici tədbirlərin azlığı.

Tarix-mədəniyyət qoruqları turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Onların düzgün

idarə olunması, təbliğatının gücləndirilməsi və xidmətlərin təkmilləşdirilməsi həm milli mədəniyyətin tanınmasına, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafına ciddi töhfə verir. Davamlı turizm prinsipləri ilə idarə olunan qoruqlar həm mədəni irsin qorunmasına, həm də cəmiyyətin rifahına xidmət edə bilər.

Qoruqlarda ekskursiyalar, virtual və interaktiv təqdimatlar. Tarix-mədəniyyət qoruqları yalnız qoruma obyektini kimi deyil, həm də ictimaiyyətin mədəni irsə çıxışını təmin edən tədris, turizm və maarifləndirmə məkanları kimi çıxış edir. Bu məqsədlə ekskursiyalar, virtual gəzintilər və interaktiv təqdimatlar mühüm alətlərə çevrilmişdir. Bu vasitələr həm qoruqların elmi-populyar şəkildə təqdiminə, həm də onların dəyərinin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına xidmət edir.

1. Ekskursiyalar - Tarixi irsin yerində tanınması:

a) Növ və formaları. Qoruqlarda ekskursiyalar müxtəlif formatlarda təşkil olunur:

- Tematik ekskursiyalar: müəyyən dövr, şəxsiyyət və ya hadisəyə həsr olunur (məsələn, “Şəki xanlığının izləri”, “Qobustanda ibtidai insan həyatı”).
- İntegrativ ekskursiyalar: arxeologiya, memarlıq, etnoqrafiya və təbiəti birgə təqdim edir (məsələn, Qobustan və Şahdağ təbiət parkı integrasiyası).
- Maarifləndirici məktəb ekskursiyaları: şagird və tələbələr üçün interaktiv tədris proqramları ilə müşayiət olunur.
- Əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv turlar: audio bələdçilər, relsli marşrutlar, taktik maketlər.

b) Ekskursiya xidmətinin təşkili:

- Peşəkar bələdçilər və tarixçilər tərəfindən aparılır.
- Çoxdilli xidmətlər (azərbaycanca, ingiliscə, rusca və bəzən ərəb, fransız dilində).
- Marşrutlar və ziyarətçi cığırıları əvvəlcədən planlaşdırılır.
- Bələdçi kitabçaları, xəritələr, audio-bələdçi qurğuları istifadə olunur.

2. Virtual təqdimatlar - Rəqəmsal irsə çıxış imkanı. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı qoruqların fiziki olaraq ziyarət edilmədən də tanınmasına şərait yaratmışdır. Bu, həm maarifləndirmə, həm də təbliğat baxımından müstəsna imkanlar açır.

a) Virtual turlar:

- 360° panoramik görüntülər əsasında hazırlanır.
- Qoruq ərazisində “gəzmək” və seçilmiş abidəyə yaxınlaşmaq mümkündür.
- Hər məqamda mətn, audio və video izah təqdim edilir.

Məsələn: İçərişəhər Qoruğunun virtual turu

b) Onlayn sərgilər və rəqəmsal arxivlər:

- Qoruqlarda tapılmış artefaktlar və abidə detallarının 3D modelləri, tarixi fotosəkillər və xəritələr rəqəmsallaşdırılaraq təqdim edilir.

- UNESCO və ICOMOS platformalarında yerləşdirilən məlumatlar beynəlxalq auditoriya üçün əlçatan olur.

c) Müxtəlif auditoriyalar üçün uyğunlaşdırma:

- Uşaqlar üçün animasiya və oyunlaşdırılmış tur variantları;
- Elmi auditoriyalar üçün detallı şərhələrlə sənədli təqdimatlar;
- Səssiz təqdimatlar — eşitmə məhdudiyyətli şəxslər üçün.

3. İnteraktiv təqdimatlar - Ziyarətçinin fəal iştirakını təmin edən yanaşma. İnteraktiv yanaşma müasir ekskursiya və sərgi anlayışında mərkəzi yer tutur. Bu metodlar ziyarətçiləri müşahidəçi yox, prosesin iştirakçısı edir.

a) Sensor ekranlar və toxunmalı monitorlar: Qoruqlarda yerləşdirilmiş cihazlar vasitəsilə qayaüstü təsvirlər, mətnlər, şəbəkə ornamentləri və ya tikilinin mərhələli quruluşu barəsində məlumatlar təqdim olunur.

b) Simulyasiya proqramları:

- Tarixi hadisələrin və ya abidələrin rekonstruksiya olunmuş formaları təqdim edilir (məsələn, Şuşa qalasının XVIII əsrdəki görüntüsü).
- Ziyarətçilər interaktiv xəritələr üzərində seçim edərək müxtəlif dövrləri izləyə bilirlər.

c) Artırılmış və virtual reallıq (AR/VR) texnologiyaları:

- Qonaqlar eynəklər vasitəsilə qədim məskənləri və tikililəri üçölçülü formatda vizual şəkildə “gəzə” bilirlər.
- Tarixi səhnələr və gündəlik həyat səhnələri canlandırılmış animasiyalarla təqdim olunur.

4. Əhəmiyyəti və üstünlükləri:

- Maarifləndirmə funksiyasını gücləndirir.
- Ziyarətçi təcrübəsini zənginləşdirir və yaddaşda qalma səviyyəsini artırır.
- Əlçatanlıq təmin olunur - uzaqdan ziyarət, pandemiya və ya fiziki məhdudiyyətlər zamanı çıxış imkanı yaranır.
- Gənc auditoriyanı cəlb edir - oyunlaşdırılmış, texnoloji təqdimatlar uşaq və yeniyetmələrin diqqətini çəkir.
- Turizm cəlbediciliyini artırır - müasir təqdimat üsulları ilə rəqabət qabiliyyəti yüksəlir.

Nümunələr:

- Qobustan qoruğu: interaktiv sərgi zalı, sensorlu divarlar, multimediyalı təqdimatlar;
- İçərişəhər Qoruğu: 3D virtual turlar, QR kodlarla abidə məlumatına çıxış;
- Şəki Xan Sarayı: audiobələdçi sistemi, ekskursiya mətni təqdim edən mobil tətbiq;
- Lahıc: interaktiv sənətkarlıq muzeyləri və canlı nümayişlər.

Ekskursiyalar, virtual turlar və interaktiv təqdimatlar tarix-mədəniyyət qoruqlarında irsin müa-

sir formada təqdim edilməsinin əsas vasitələrindəndir. Bu metodlar həm yerli, həm də beynəlxalq auditoriyanın marağını artırır, cəmiyyətin mədəni irsə bağlılığını gücləndirir və turizmin keyfiyyətini yüksəldir. Mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, onun cəmiyyətə dinamik şəkildə çatdırılması da qoruqların əsas funksiyalarından birinə çevrilmişdir.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarının qarşısında duran problemlər və perspektivlər. Tarix-mədəniyyət qoruqları Azərbaycanın mədəni yaddaşının daşıyıcısı olmaqla yanaşı, milli kimliyin qorunması, təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu obyektlərin idarə olunması və qorunması sahəsində bir sıra struktur, texniki, maliyyə və ictimai xarakterli problemlər mövcuddur. Eyni zamanda, bu sahədə mühüm inkişaf perspektivləri və potensial imkanlar da diqqətəlayiqdir.

Qoruqların qarşısında duran əsas problemlər:

1. **İnfrastruktur çatışmazlıqları.** Bir çox qoruqda turistlərin rahat və təhlükəsiz ziyarət etməsi üçün vacib olan əsas infrastruktur - yollar, dayanacaqlar, ictimai xidmət məntəqələri, bələdiyyə mərkəzləri ya zəif inkişaf edib, ya da ümumiyyətlə yoxdur.
2. **Kadr çatışmazlığı.** Bəzi qoruqlarda ixtisaslaşmış mütəxəssislərin – arxeoloqlar, bərpəçi-məmarlar, konservasiyaçıları, turizm bələdçiləri və mədəniyyət menecerlərinin sayı çox azdır. Bu da abidələrin elmi əsaslarla bərpası və səmərəli idarə olunmasına mane olur.
3. **Bərpa və konservasiya işlərinin ləng getməsi.** Bəzi qoruqlarda abidələrin texniki vəziyyəti qənaətbəxş deyil, konservasiya və bərpa tədbirləri gecikdirilir və ya kifayət qədər keyfiyyətlə aparılmır. Bəzi hallarda bərpa adı altında tarixi sima pozulur.
4. **Qanunsuz müdaxilələr və nəzarətsizlik.** Bəzən yerli əhali və ya kommersiya maraqlı şəxslər tərəfindən qoruq ərazisində qanunsuz tikinti, dəyişiklik və ya ərazi zəbt halları baş verir. Hüquqi nəzarət və cəzalandırma mexanizmləri bütün hallarda effektiv işləmir.
5. **Maliyyə vəsaitinin məhdudluğu.** Qoruqların texniki təminatı, personallaşması, müasir texnologiyalarla təchiz olunması və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları üçün ayrılan maliyyə vəsaiti bir çox hallarda yetərli deyil.
6. **İnformasiya və maarifləndirmə çatışmazlığı.** Qoruqlar barədə məlumatların yetərsiz olması, təbliğat materiallarının azlığı və keyfiyyətinin aşağı olması, cəmiyyətin mədəni irsə bağlılığını zəiflədir.

İnkişaf perspektivləri və strateji imkanlar:

1. **Rəqəmsallaşdırma və innovativ texnologiyaların tətbiqi:**
 - Abidələrin 3D modelləşdirilməsi, GIS əsaslı elektron xəritələrin hazırlanması, virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları sayəsində həm qoruma, həm də təqdimat funksiyaları yeni səviyyəyə qalxır.
 - E-pasport sistemlərinin tətbiqi ilə vahid məlumat bazası formalaşdırıla bilər.
2. **Mədəni irs turizminin inkişafı:** Qoruqların turizm marşrutlarına daxil edilməsi, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, xidmət keyfiyyətinin artırılması regionlarda turizmin inkişafına və yerli əhəlinin sosial rifahına töhfə verə bilər.
3. **Beynəlxalq əməkdaşlıq və donor layihələrinin cəlbə:** UNESCO, ICOMOS, ICCROM kimi beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq gücləndirilməklə texniki dəstək, təlim və birləşmiş layihələr

vasitəsilə qoruqların bərpası və idarə olunması təkmilləşdirilə bilər.

4. İctimai iştirakçılıq və könüllülük proqramları: Vətəndaş cəmiyyətinin, tələbə və məktəblilərin, yerli icmaların qoruyq fəaliyyətlərinə cəlbi abidələrin qorunması işində ictimai məsuliyyət hissini gücləndirə bilər.

5. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və icra mexanizmlərinin gücləndirilməsi: Abidələrin müdafiəsini təmin edən qanunların daha çevik və effektiv icra mexanizmləri ilə təmin olunması, cərimələrin sərtləşdirilməsi və hüquqi boşluqların aradan qaldırılması qoruqların mühafizəsinə töhfə verəcəkdir.

6. Təhsil və elmi tədqiqatların stimullaşdırılması: Universitetlərdə və elmi mərkəzlərdə qoruqların arxeoloji, memarlıq, tarix və turizm aspektləri üzrə tədqiqatların və ixtisaslaşdırılmış tədrisin genişləndirilməsi gələcəkdə kadr potensialının güclənməsinə şərait yaradar.

Tarix-mədəniyyət qoruqları qarşısında duran problemlər kompleks və çoxşaxəlidir, lakin bu problemlərin aradan qaldırılması üçün geniş potensial və perspektivlər mövcuddur. Əgər dövlət qurumları, elmi-tədris müəssisələri, beynəlxalq təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq düzgün qurularsa, qoruqlar yalnız keçmişin deyil, həm də gələcəyin daşıyıcısına çevrilə bilər.

Mədəni irsin kommersiyalaşdırılması. Mədəni irsin kommersiyalaşdırılması - onun iqtisadi dəyərə çevrilərək ictimaiyyətə təqdim olunması, məhsullaşdırılması və bazarda dövriyyəyə buraxılması prosesidir. Bu, tarix-mədəniyyət abidələrinin, qoruqların, ənənəvi sənətkarlıq nümunələrinin və qeyri-maddi irs elementlərinin turizm, sənət, media və sənaye sahələrində istifadə edilməsi ilə həyata keçirilir. Lakin bu proses balanslı şəkildə idarə olunmalıdır ki, mədəniyyətin mahiyyəti qorunsun, təhrif olunmasın, istismar xarakteri almasın.

1. Kommersiyalaşdırmanın əsas formaları:

a) Mədəni turizm məhsulları:

- Qoruqlarda keçirilən ödənişli ekskursiyalar;
- Mədəni festivallar, teatr tamaşaları, folklor şouları;
- Tarixi abidələrdə bələdçilik, audio-təqdimatlar və tematik turlar.

b) Brend məhsullar və suvenirlər:

- Tarixi simvollar və motivlərlə bəzədilmiş məhsullar (çini qablar, tekstil, aksesuarlar);
- Məşhur abidələrin miniatürləri, abidə tərtibatında dizayn edilmiş dəftər, qələm, çanta və s.

c) Multimedia və audiovizual content:

- Abidələr və qoruqlar əsasında çəkilən filmlər, sənədli lentlər;
- Kompüter oyunları, mobil tətbiqlər, virtual turlar;
- VR/AR texnologiyaları ilə təqdim olunan interaktiv mədəniyyət məhsulları.

d) Lisenziyalaşdırma və marka istifadəsi:

- Qoruqların rəsmi loqotiplərinin kommersiya məqsədli istifadəsi;

- Mədəni irsə bağlı “Made in Azerbaijan” markalarının yaradılması.

2. Kommersiyalaşdırmanın müsbət cəhətləri:

a) Maliyyə mənbəyi kimi:

- Qoruq və abidələrin saxlanması üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır.
- Dövlət büdcəsindən asılılığı azaldır və özünümaliyyələşmə imkanları yaradır.

b) İctimai marağın artırılması:

- Mədəni irsə kommersiya vasitəsilə toxunan cəmiyyət onu daha çox tanıyır və mənimsəyir.
- Gənclər və turistlər üçün mədəniyyət daha cəlbedici olur.

c) Sənətkarlığın canlandırılması:

- Ənənəvi sənət növlərinə tələbatın artması onların dirçəlməsinə səbəb olur.
- Yerlərdə yeni iş yerləri yaradılır, ustalar və sənətkarlar üçün bazar genişlənir.

d) Mədəni diplomatiya və imic:

- Mədəni irs məhsullarının ixracı və beynəlxalq sərgilərdə iştirakı Azərbaycanın mədəni imicini gücləndirir.
- “Soft power” – “yumşaq güc” vasitəsi kimi mühüm rol oynayır.

3. Problemlər və risklər:

a) Ticariləşmə və təhrif:

- Mədəni irs elementlərinin yanlış təqdimatı və təhrif olunmuş formada satılması (məsələn, tarixi simvolların əyləncə obyektinə kimi istifadəsi).
- Kütləvilik naminə irsin elmi və mədəni dəyərinin kölgədə qalması.

b) İrsin kommersiya obyektinə çevrilməsi:

- Qoruqların və abidələrin estetik və ruhani mühiti turist axını nəticəsində sıradan çıxıb bilər.
- Bəzi kommersiya layihələri abidələrin fiziki və mədəni strukturuna ziyan vurur.

c) Sahibkarlıq və dövlət balansının pozulması:

- Özəl sektorun həddindən artıq dominantasiyası irsin kommersiya məqsədli istismarı ilə nəticələnə bilər.
- Qazanc naminə qeyri-qanuni bərpalar və abidələrə müdaxilələr mümkündür.

4. Tənzimləmə və balanslaşdırma yolları:

- Hüquqi nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi: Kommersiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən lisenziyalandırılması və icazə sistemi ilə həyata keçirilməsi.
- Mədəniyyətə hörmət prinsiplərinin qorunması: Hər bir kommersiya təşəbbüsü elmi ekspertiza və etik baxımdan qiymətləndirilməlidir.

- Yerli icmaların və ustaların cəlbə: Suvenir və sənət məhsullarının hazırlanmasında yerli ənənələrin və sənətkarların iştirakı stimullaşdırılmalıdır.
- Gəlirin yenidən mədəniyyətə yönəldilməsi: Qoruqlarda əldə olunan gəlirin bir hissəsi mütləq olaraq bərpa, konservasiya və maarifləndirməyə ayrılmalıdır.

5. Azərbaycan nümunəsində kommersiyalaşdırma təşəbbüsləri:

- “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunda souvenir dükanları, muzey biletləri, turizm turları.
- Şəki “Yuxarı Baş” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunda satış stendləri və bələdçi xidmətləri.
- “Lahıc” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunda misgərlik, toxuculuq və dəriçilik məhsulları turizm üçün kommersiya predmetinə çevrilmişdir.
- Qobustan Milli Tarix-Bədii Qoruğunda interaktiv muzey və ödənişli virtual tur xidmətləri.
- “İcherisheher Art” və “Shusha Creative Center” kimi brendlər sənətkarlıq məhsullarını kommersiya müstəvisinə çıxarır.

Mədəni irsin kommersiyalaşdırılması, doğru və etik prinsiplərlə yaşıldığı halda, həm irsin qorunması, həm də davamlı istifadəsi üçün böyük fərsətlər yaradır. Bu yanaşma vasitəsilə irs yalnız muzeylərdə saxlanılan “keçmiş” deyil, cəmiyyətin aktiv iqtisadi və mədəni resursuna çevrilir. Əsas məsələ bu prosesi elmi, hüquqi və mədəni baxımdan balanslaşdırmaqdır.

Azərbaycanın ən məşhur tarix-mədəniyyət qoruqları. Azərbaycan zəngin tarixi-mədəni irsə malik ölkə kimi, müxtəlif dövrlərə və mədəniyyət qatlarına aid abidələrin toplandığı tarix-mədəniyyət qoruqları şəbəkəsinə malikdir. Bu qoruqlar təkcə abidələrin qorunduğu sahə deyil, həm də elmi-tədqiqat, turizm, maarifləndirmə və mədəniyyət diplomatiyasının həyata keçirildiyi mərkəzlərdir. Aşağıda Azərbaycan Respublikasında tanınmış və beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan ən məşhur qoruqlara ümumi baxış verilir.

“Abidə qoruqlarının nümunəvi Əsasnaməsi”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarına görə qoruq tarix və mədəniyyət üçün böyük əhəmiyyəti olan, tarix və mədəniyyət abidələrinin, arxeoloji və memarlıq obyektlərinin, etnoqrafik, numizmatik, epigrafik, antropoloji materiallarının, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan binaların, xatirə yerlərinin, əşyaların yerləşdiyi və dövlət tərəfindən mühafizə edilən ərazilər və məskənlərdir. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən arxeoloji, etnoqrafik, memarlıq, şəhərsalma və digər komplekslər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Qoruq elan edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində 30 tarixi qoruq mövcuddur. Bunların 18-i tarixi-mədəniyyət, 8-i tarix-memarlıq, 2-si tarixi-bədii qoruqlardır. Yanardağ və Tuğ həm tarixi-mədəniyyət, həm də təbiət qoruğu olaraq fəaliyyət göstərir. Qoruqlardan 4-ü Naxçıvan Muxtar Respublikasında, 1-i isə Gürcüstanla mübahisəli ərazidədir. İçərişəhər, Qobustan, və Yuxarı Baş qoruqları Ümumdünya irsidir, Atəşgah, Ordubad, Xınalıq və Şuşa qoruqları isə namizəd siyahısındadır.

Azərbaycanın tarix-mədəniyyət qoruqları müxtəlif dövrləri, memarlıq üslublarını, yaşayış formalarını və mədəni qatları əhatə etməklə xalqın mədəni yaddaşını canlı şəkildə qoruyur. Bu qoruqlar həm elmi-tarixi tədqiqatların, həm də turizmin inkişafının əsas sütunlarını təşkil edir.

Onların sistemli qorunması, bərpası və tanındılması ölkənin mədəni irs siyasətinin strateji istiqamətlərindən biridir.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarının bölgələr üzrə yerləşmə siyahısı:

Bakı və Abşeron:

- “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu, 1977/2005/2000 UNESCO;
- “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruq-Muzeyi, 1957/2000;
- “Nardaran” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1992;
- “Qobustan” Milli Tarix-Bədii Qoruğu, 1966/2007 UNESCO;
- “Yanardağ” Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu, 2007/2018;
- “Atəşgah Məbədi” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu, 2007;
- “Qala” Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğu, 1988/2011;

Gəncə-Daşkəsən:

- “Gəncə” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1988/2019;

Qazax-Tovuz:

- “Qədim Şəmkir Şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 2019;
- “Keşikçidağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1989;
- “Avey” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1989;

Quba-Xaçmaz:

- “Xınalıq və Köç yolu” Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğu, 2007/2023 UNESCO;
- “Çıraqqala-Şabran” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 2019;
- “Beşbarmaq Dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu, 2020;

Şəki-Zaqatala:

- “Yuxarı Baş” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu (Şəki Xan Sarayı, qalalar, karvansaraylar və tarixi hamamlarla birlikdə), 1968/2019 UNESCO;
- “Kiş” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 2003;
- “İlisu” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1987;
- “Zaqatala” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1984;
- “Qəbələ” Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu, 1978;

Qarabağ:

- Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi, 1988/2021;
- “Tuğ” Dövlət Tarix-Memarlıq və Təbiət Qoruğu, 2023;

Dağlıq Şirvan:

- “Basqal” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1989/2018;
- “Lahıc” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1980/2018;
- “Orta Əsr Ağsu Şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 2019;

Naxçıvan MR:

- “Ordubad” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 2024;
- “Gülüstan” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 1990;
- “Gəmiqaya” Tarix-Bədii Qoruğu, 2001;
- “Arpaçay” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, 2006;

Şirvan-Salyan:

- “Pir Hüseyn Xanəgahı” Tarix-Memarlıq Qoruğu, 2004.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan Respublikası. (2001). Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü. Bakı: 198 s.

Azərbaycan Respublikası. (2005). 856-IIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005(4), maddə 278.

Azərbaycan Respublikası. (2006). YUNESKO-nın “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan, 30 noyabr, s. 1.

Azərbaycan Respublikası. (1998). Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 10 aprel 1998-ci il, № 470-IQ. <https://e-qanun.az/framework/3526>

Report.az. (2025). Dövlət siyahısına daxil edilən abidələrinin vahid qaydalar əsasında pasportlaşdırılması təsdiqlənib. 5 iyun 2025. <https://report.az/medeniyyet-siyaseti/prezident-dovlet-abidelerine-vahid-qaydalar-esasinda-pasport-verilmesi-ile-bagli-deyisikliyi-tesdiqleyib>

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. (1960). Azərbaycan memarlıq abidələrinin bərpası məsələləri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2006). Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində tarix-memarlıq abidələrinin bərpası və qorunması haqqında sərəncam. Azərbaycan, 19 avqust, s. 1; Mədəni-maarif, № 9, s. 2.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2008). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008–2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam. Azərbaycan, 6 fevral, s. 3.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2013). Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bər-

pası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014–2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı [Sərəncam № 3332]. Azərbaycan, 28 dekabr, s. 10.

Cəfərli, A. (2021). Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, bərpası və təbliği. Bakı: Mədəniyyət Nazirliyi. <https://medeniyyet.info.az>

Əliyeva, R. (2007). Unikal Qala kəndi. Bakı.

Əliyeva, R. (2012). Nardaranın ictimai tikililəri. Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası, (1), 3–55. Bakı.

Əliyeva, R. (2013). Nardaran Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun mülki memarlığı. Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası, (2), 4–53. Bakı.

Əliyeva, R. (2014). Nardaranın mülki tikililəri (karvansaray). AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, İncəsənət və Mədəniyyət Problemləri, 1(23), 15–19.

Əliyeva, R. (2018). Abşeronun tarix-mədəniyyət qoruqları. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı.

Əliyeva, R. Ş., İsayeva, T. H., Əliyev, E. N., & Zeynalov, N. A. (2015). Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli abidələri. Bakı: Avropa nəşriyyatı.

Eyvazova, Y. (2002). Azərbaycanda tarix və mədəniyyət abidələri: onların mühafizəsi. Bakı: Mars-Print.

Eyvazova, Y. (2010). Muzeydənkənar tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və istismarı. Bakı: 344 s.

İsmayılov, F. (2023). Tarix və mədəniyyət abidələri necə pasportlaşdırılmalıdır? Bakı: Paralel. az. <https://paralel.az>

Mədəniyyət Nazirliyi. (2018). Azərbaycan Respublikasında dövlət tarix-mədəniyyət qoruqları siyahısı. Bakı: Mədəniyyət Nazirliyi. <http://irs.gov.az/category/qoruqlar>

Səfəraliyeva, G. (tərt.). (2016). Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: Biblioqrafiya (ixt. red. və burax. məsul K. Tahirov; red. L. Axundova). Bakı: 648 s.

UNESCO. (2019). Historic Centre of Sheki with the Khan's Palace. Paris: UNESCO World Heritage Centre. <https://whc.unesco.org/en/list/1549/>

Göndərildi: 08.08.2025

Qəbul edildi: 22.08.2025

Təqdim etdi: Günel Seyidəhmədli

İstinad: Seyidəhmədli, G. (2025). Azərbaycanın tarix-mədəniyyət qoruqları. F. Xəlilli (Hazırlayan). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. (s. 65-86). Bakı: Xan. <https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065>

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ
BAKİ - 2025